

μίαν έκδοῦναι τῷ γένει (ἴσως ἀναγνώστειον « τῷ γ' ἐνὶ » κατὰ διόρθωσιν Κ. Ἐρμάννου), ἀλλὰ τὴν ἐγγύτατα δεῖ έκδιδόναι ἢ αὐτὸν ἔχειν· ἐὰν δὲ μὴ ἔχη ὁ ἐγγυτάτω γένους ἢ μὴ έκδώ, ὁ ἄρχων ἐπαναγκαζέτω ἢ αὐτὸν ἔχειν ἢ έκδοῦναι· ἐὰν δὲ μὴ ἐπαναγκάσῃ ὁ ἄρχων, ὀφειλέτω χιλίας δραχμὰς τῇ Ἑρα ». Ἀλλὰ καὶ ἐν Θουρίαις ὑπῆρχε νόμος Χαρωνδα περὶ ἐπικλήρων, ὃς παρὰ πᾶσαν τὴν αὐστηρότητα τῆς Χαρωνδαίου νομοθεσίας ἐν τῷ περὶ καινοτομίας κεφαλαίῳ, ὑπέστη μεταβολήν, καθὰ λέγει ὁ Διόδωρος (ΙΒ', 18)· « τρίτος δὲ νόμος διωρθώθη ὁ περὶ τῶν ἐπικλήρων ὁ καὶ παρὰ Σόλωνι κείμενος· ἐκέλευε γάρ τῇ ἐπικλήρῳ ἐπιδικάζεσθαι τὸν ἐγγιστα γένους, ὡσαύτως δὲ καὶ τὴν ἐπικλήρον ἐπιδικάζεσθαι τῷ ἄγγιστεῖ, ὃ ἦν ἀνάγκη συνοικεῖν ἢ πεντακοσίας έκτίσαι δραχμὰς εἰς προικὸς λόγον τῇ πενιχρᾷ ἐπικλήρῳ· ὀρφανὴ γάρ τις εὐγενὴς ἐπικλήρος, ἀπορουμένη παντελῶς κατὰ τὸν βίον καὶ διὰ τὴν πενίαν οὐ δυναμένη συνοικῆσαι, κατέφυγεν ἐπὶ τὸν δῆμον καὶ μετὰ δακρύων έκθεμένη τὴν ἑαυτῆς ἐρημίαν τε καὶ καταφρόνησιν, πρὸς δὲ τούτοις ὑπογραψαμένη τὴν διόρθωσιν τοῦ νόμου, ὥστε ἀντὶ τῆς έκτίσεως τῶν πεντακοσίων δραχμῶν γράψαι συνοικεῖν κατ' ἀνάγκην τὸν ἄγγιστα γένους τῇ ἐπιδικασθείσῃ ἐπικλήρῳ· τοῦ δὲ δήμου διὰ τὸν ἔλεον ψηφισαμένου διορθῶσαι τὸν νόμον, ἢ μὲν ὀρφανὴ τὸν ἐκ τοῦ βρόχου κίνδυνον ἐξέφυγεν, ὁ δ' ἄγγιστεὺς πλούσιος ὢν ἠναγκάσθη γῆμαι γυναῖκα πενιχρὰν ἐπικλήρον ἄνευ προικός ». Ἡ ἐπικλήρος ἐκαλεῖτο καὶ ἐπιπαματὶς δωριστί· καὶ φαίνεται ὅτι αὕτη ἡ σχέσηις έκτὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ Θουρίων ὑφίστατο καὶ παρὰ τοῖς Χαλκιδεῦσι τοῖς ἐπὶ Θράκης, κανόνισθεῖσα ὑπὸ Ἀνδροδάμαντος, Ῥηγίνου νομοθέτου· ἐτι δὲ ἀναφέρεται καὶ παράδειγμα ἐπικλήρου ἐκ μέρους τῆς πόλεως.

§ 10. Ἐκ τῶν προῤῥηθέντων περὶ διακρίσεως τῶν λέξεων προῖξ καὶ φερνὴ ἐρμηνεύεται καὶ τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ (Σολ., 20), ὃς έκλαμβάνει τὴν ὑπὸ τοῦ Σόλωνος εἰς τρία ἱμάτια καὶ σκεύη μικροῦ νομίσματος ἄξια περιορισθεῖσαν φερνὴν ἀντὶ τῆς ἄλλης προικὸς κατὰ τὴν μεταγενεστέραν έκδοχὴν· τὸ χωρίον τοῦ Πλουτάρχου ἔχει ὧδε· « τῶν δ' ἄλλων γάμων (ἐξαιροῦνται οἱ τῶν

ἐπικλήρων) ἀφείλε τὰς φερνάς, ἰμάτια τρία καὶ σκευὴ μικροῦ νομίσματος ἄξια κελεύσας, ἕτερον δὲ μηδὲν ἐπιφέρεισθαι τὴν γαμουμένην· οὐ γὰρ ἐβούλετο μισθοφόρον οὐδ' ὄνιον εἶναι τὸν γάμον, ἀλλ' ἐπὶ τεκνώσει καὶ χάριτι καὶ φιλότῃ γίγνεσθαι τὸν ἀνδρὶς καὶ γυναικὸς συνοικισμόν». Τοῦτο τὸ χωρίον, κατὰ λέξιν καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν τοῦ συγγραφέως ἐννοούμενον ἐκφράζει ἔθος, οὗ οὐδ' ἴχνος παρέχουσιν ἡμῖν οἱ κατὰ τοὺς ἀττικοὺς ῥήτορας καὶ δι' αὐτῶν γνωστοὶ ἡμῖν χρόνοι, ἐννοητέον ὅμως καθ' ἣν ἐμνημονεύσαμεν περὶ φερνῆς καὶ προικὸς διάκρισιν, εἰ καὶ τινες διὰ τὰς διαφορὰς καὶ μετὰ τοιαύτην ἐκδοχὴν ἐναπολειπομένης δυσκολίας νομίζουσιν ὅτι ὁ Σόλων πραγματικῶς εἶχε κατὰ νοῦν τὴν ἰδίως προίκα, ἀλλ' ὅτι ὁ νόμος οὗτος, ὡς καὶ ἄλλοι τινες, εἰς τὸν οἰκογενειακὸν βίον ἀναφερόμενοι, εὐθύς μετ' ὀλίγον ἔπεσεν εἰς λήθην. Ἡ κυριωτέρα δυσκολία τῆς περὶ φερνῆς μόνον ἐκδοχῆς τοῦ Σολωνείου νόμου στηρίζεται εἰς τὴν λογικὴν ἀντίφασιν τῆς ἀπαγορεύσεως καὶ τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ· διότι, ἐὰν ὁ Σόλων περιώρισε τὸ τῆς φερνῆς ἢ τῶν παραπληρωματικῶν δώρων, ἵνα μὴ γίνηται μισθοφόρος μηδὲ ὄνιος ὁ γάμος, τότε πάντως ὤφειλε περιορίσαι ἔτι μᾶλλον τὴν ἰδίως προίκα καὶ οὐχὶ τὴν φερνήν. Ἄλλ' ὅπωςδῆποτε καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, πάντως ἢ προῖξ συνίστατο οὐχὶ ἐκ χρημάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἰματίων καὶ ἄλλων κοσμημάτων, ἔτι δὲ καὶ ἐκ δούλων, οἷος ὁ παρ' Εὐριπίδῃ (Ἴφιγ. Αὐλ. 46) πρεσβύτης ὁ ὑπὸ τοῦ Συνδάρειω πεμφθεὶς ὡς φερνὴ τῇ ἀλόχῳ τοῦ Ἀγαμέμνονος, καὶ ὁ παρὰ Πλαύτῳ προικῶς δοῦλος *). Ταῦτα δὲ τὰ ἐπὶ τῇ προικὶ δῶρα ὅτε μὲν διακρίνονται τῆς προικὸς ὡς ἰδίως φερνή, ὅτε δὲ συμπεριλαμβάνονται ἐν αὐτῇ.

§ 11. Πότε εἰσήχθη τὸ ἔθος τοῦ προικίζειν τὰς κόρας, περὶ τούτου στεροῦμεθα εἰδήσεων· βεβαίως ὅμως τοῦτο ἐγένετο πολλῶ πρότερον τοῦ Σόλωνος, ἀλλὰ πάντως κατὰ μεταγενεστέρους τῶν ἡρωϊκῶν χρόνους, ὅτε ἢ ἡ ἀριθμητικὴ σχέσις τῶν δύο φύλων

*) «*Dotalis servus*» Asin. Α', 1, 72.

ήλλοιωθή, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν ὑπερτερήσαντος τοῦ τῶν γυναικῶν, ὅτε ἡ ἀγαμία ἐξελαμβάνετο ὡς δυστυχία ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, ἢ ἡ ἀνάγκη ὑπέδειξεν ὅτι ἔπρεπε δεσμεύειν τὸν ἄνδρα καὶ δι' ἐνὸς ἔτι νεωτέρου καὶ ὑλικωτέρου δεσμοῦ, ὅπως οὗτος συνέχη στερεῶς καὶ ἀδιασπᾶστως τὸν ἐπισφαλῆ καὶ εἰς ἠθικὰ μόνον συμφέροντα στηριζόμενον γαμικὸν δεσμόν· διότι μόνον μετὰ τοὺς Ὀμηρικοὺς χρόνους ὑπῆρχε παρ' Ἑλλησι μεγάλη εὐκολία διαζεύξεως γάμου, καὶ διὰ τοῦτο παρ' Ἑλλησι καὶ ἰδίως παρ' Ἀθηναίοις πᾶσα ἐλαφρὰ καὶ κουφόνους ἀφορμὴ πρὸς διαζύγιον οὐδὲν ἐμπόδιον εὑρισκε παρά τοῦ νόμου, καὶ μόνον ἡ ἰδιοτέλεια καὶ τὸ χρηματικὸν συμφέρον ἦσαν δυνατὸν καὶ ἀσφαλές προφυλακτῆριον ἀπὸ τῆς διαζεύξεως, ἢ παρεμποδίζοντα τὸν ἄνδρα ἀπὸ τοῦ ποιεῖσθαι χρῆσιν τοῦ δεδομένου αὐτῷ δικαιώματος τῆς ἀποπομπῆς τῆς ἰδίας γυναικός, ἢ πείθοντα αὐτόν, ὅπως ἀναρτᾶται διὰ τῆς περιποιήσεως καὶ μερίμνης τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γυναῖκα, ἵνα μὴ ἀναγκάζῃ αὐτὴν διὰ τοῦ ἰδίου τρόπου πρὸς χρῆσιν τοῦ ἀναλόγου δικαιώματος αὐτῆς, τοῦ τῆς ἀπολείψεως. Διότι ὁ γάμος ἠδύνατο διαλύεσθαι κατὰ συναίνεσιν ἀμφοτέρων τῶν συζύγων, καὶ πάλιν ὁ διαλυθεὶς γάμος ἠδύνατο ἀνανεοῦσθαι ὑπὸ τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων ἄνευ νομικοῦ τινος ἐμποδίου· ἀλλὰ καὶ τὸ ἕτερον τῶν ἐν τῷ γάμῳ συζευγμένων μελῶν ἠδύνατο προκαλεῖν τὴν διάλυσιν τοῦ γάμου, ὅτε περὶ μὲν τῆς ἐκ τῆς γυναικός προερχομένης διαλύσεως αὐτοῦ ἐλέγετο ὅτι ἀπέλιπεν ἢ γυνὴ τὸν ἄνδρα, περὶ δὲ τῆς ἐκ τοῦ ἀνδρός, ὅτι ἀπέπεμψεν ὁ ἀνὴρ τὴν γυναῖκα. Ἀλλὰ σημειωτέον, ὅτι ἡ γυνὴ οὐδαμῶς ἠδύνατο διαζευχθῆναι ἀπὸ τοῦ ἀνδρός ἄνευ ἀποχρώντων λόγων καὶ ὤφειλεν, ἂν μὴ αὐτὴ, τοῦλάχιστον διὰ τινος τῶν συγγενῶν αὐτῆς ἀποδειῖναι τούτους τοὺς λόγους διὰ δίκης ἀπολείψεως, ὃ ἐστὶ διὰ δίκης, ἐν ἣ ἀπεδεικνύετο, ὅτι ἡ γυνὴ ἐδικαιοῦτο καὶ ἠδύνατο ἀπολιπεῖν τὸν ἄνδρα αὐτῆς διὰ λόγους κακώσεως παρά τοῦ ἀνδρός. Ἡ μόνη ἐπιβάρυνσις τούτου τοῦ δικαιώματος τῆς γυναικός, ἢ πολλάκις ἐπέδρα σωτηρίως ἐπὶ τῆς ἐπιεικείας καὶ αἰδοῦς τῆς κακουμένης γυναικός, ἦν ὅτι ὤφειλε κατατίθεσθαι τὸ τῆς ἀπολείψεως γράμμα παρά τῷ ἄρχοντι οὐχὶ δι' ἑτέρων, ἀλλ'

αὐτὴ παροῦσα, ὡς περὶ τῆς ἄλλως εὐτάκτου καὶ φιλάνδρου συζύγου τοῦ Ἀλκιβιάδου Ἰππαρέτης λέγει ἡμῖν ὁ Πλούταρχος (Ἄλκ. 8) ὅτι «ἔδει τὸ τῆς ἀπολείψεως γράμμα παρὰ τῷ ἄρχοντι θέσθαι μὴ δι' ἐτέρων, ἀλλ' αὐτὴν παροῦσαν». Ἐν Θουρίοις δὲ ὑπῆρχε περὶ ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἄλλη σπουδαία καὶ σκόπιμος ἀπαγόρευσις, καθ' ἣν ἀπηγορεύετο δεύτερος γάμος μετὰ νεωτέρου συζύγου (Διοδ. ΙΒ', 18)· «δεύτερος δὲ διωρθώθη νόμος ὁ διδοῦς ἐξουσίαν τῇ γυναικὶ ἀπολείπειν τὸν ἄνδρα καὶ συνοικεῖν ὧς ἂν βούληται· τῶν γὰρ προβεβηκότων τῇ ἡλικίᾳ τις ἔχων γυναῖκα νεωτέραν καὶ καταλειφθεὶς συνεβούλευε τοῖς Θουρίοις διορθῶσαι τὸν νόμον καὶ προσγράψαι τὴν καταλιποῦσαν ἄνδρα συνοικεῖν ὧς ἂν βούληται μὴ νεωτέρῳ τοῦ προτέρου· ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἀνὴρ ἐκβάλλῃ γυναῖκα, μὴ γαμεῖν ἄλλην νεωτέραν ταύτης τῆς ἐκβληθείσης· εὐστοχῆσας δὲ ἐν τῇ συμβουλίᾳ καὶ ἀκυρώσας τὸν πρότερον νόμον, διέφυγε τὸν ἐκ τοῦ βρόχου κίνδυνον, τῆς δὲ γυναικὸς κωλυθείσης νεωτέρῳ συνοικῆσαι, πάλιν ἔγημε τὸν ἀπολειφθέντα». Ὁ δ' ἀνὴρ πάλιν ἠδύνατο ἀποπέμπειν τὴν γυναῖκα ἢ αὐθαιρέτως, ἢ δι' ἀποχρῶντας λόγους, οἷον ἀπιστίας καὶ κακοηθείας ἢ καὶ ἀτεκνίας κ. τ. τ, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν μόνον περίπτωσην ἐγένετο καὶ δίκη ἀποπομπῆς, ἐὰν ἡ γυνὴ ἠρνεῖτο τὴν ἀλήθειαν τοῦ προτεινομένου λόγου· ἀλλὰ καὶ ἔνθα ἡ γυνὴ αὐθαιρέτως ἀποπέμπεται ὑπὸ τοῦ ἀνδρός, τοῦτο σημαίνει μᾶλλον, ὅτι ἄνδρες ἀπέπεμπον τὰς γυναῖκας αὐτῶν ἄνευ μεσολαβήσεως τοῦ δικαστηρίου καὶ οὐχὶ ὅτι ἠδύνατο ποιεῖν τοῦτο ἄνευ λόγου. Τὸ μέγιστον ὀφείλομεν ἔχειν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι πᾶς γάμος, ἀφ' οὗ ἔλειπεν ἡ προίξ, ἐκλαμβανόμενος οὐδὲν ἤττον ἢ παλλακεία, εὐκόλως ἠδύνατο διαλύεσθαι ὑπὸ τοῦ ἀνδρός καὶ αὐθαιρέτως, οἷόν τι ἀναφέρεται παρ' Ἰσαίῳ (Πυρρ. κλ. 33), καὶ κατὰ Μένανδρον δὲ «γυνὴ ἄπροικος οὐκ ἔχει παρῤῥησίαν». Ἐκ τοῦ πρώτου ἐξάγομεν διττόν τι, ἢ ὅτι ἄνευ προίκος εὐκόλως δύναται τις ἀμφιβάλλειν, εἰ γυνὴ τις ἦν ἀληθῶς μεμνηστευμένη καὶ νόμιμος ἢ μόνον παλλακὴ καὶ τούτου ἕνεκα ὁ ἀνὴρ ἠδύνατο ἀποπέμψαι αὐτήν, ὅπερ ἀντιστρόφως ἐσήμαινεν, ὅτι νόμιμον γαμετήν, ἀναμφισβητήτως ἐκλαμβανόμενην ὡς τοιαύτην, οὐχὶ εὐκόλως οὐδὲ

εὐθὺς ἠδύνατό τις ἀποπέμπειν, — ἢ ὅτι, ἀπούσης τῆς προικὸς, οὐδὲν συνέδεε τὸν ἄνδρα μετὰ τῆς γυναικὸς, διότι οὐδὲν ἀπέβαλλε διὰ τῆς διαζεύξεως, καὶ ἐπομένως ἔμενεν ἀπεριόριστος ἢ πρὸς ἀποκομπὴν τῆς γυναικὸς αὐθαίρεσις αὐτοῦ. Ὡς δὲ ἡ ἄπροικος γυνὴ ἴσα καὶ παλλακίς ἐξελαμβάνετο, οὕτω τὸναντίον ἐν τῶν γνωρισμάτων νομίμου γυναικὸς ἐνομιζέτο ἢ προῖξ, καὶ τελείως χαρακτηρίζει τοιαύτην Δίων ὁ Χρυσόστομος (ΙΕ', 4) «ἀστὴν ἐξ ἀστῶν καὶ προῖκα ἱκανὴν ἐπενηνεγμένην», εἰ καὶ ὑπάρχουσι καὶ τούτου ἐξαιρέσεις οὐκ ὀλίγαι.

§ 12. Ἡ προῖξ λοιπὸν ἀπετέλει τὸν κυριώτερον δεσμὸν καὶ τὸ νομικώτερον γνῶρισμα τοῦ νομίμου γάμου. Ἐν παντὶ δὲ διαζυγίῳ, ἴσως μῆδ' αὐτῆς τῆς περιπτώσεως τῆς μοιχείας ἐξαιρουμένης, ὁ ἀνὴρ ὤφειλεν ἐπιστρέφειν τὴν προῖκα τοῖς συγγενέσι τῆς γυναικὸς· πρὸς τοῦτο ἡ προῖξ ἦν ὑπὸβεβλημένη εἰς ἐνυπόθηκον ἐξασφάλησιν ἐπὶ ἀκινήτων κτημάτων· ἡ τοιαύτη πρὸς τὴν προῖκα τιθεμένη ὑποθήκη ἐκαλεῖτο ἀποτίμημα καὶ ὁ τιθεὶς ὑποθήκην ἢ ὑποθηκεύων ἐλέγετο ὅτι ἀποτιμᾶ, ὁ δὲ τιθέμενος ὑποθήκην ἢ ἐξασφαλιζόμενος δι' αὐτῆς ὑποθηκοδόχος ὅτι ἀποτιμᾶται χωρίον. Τοῦτο τὸ ἀποτίμημα, ἤτοι αὕτη ἢ τῆς προικὸς ὑποθήκη, ἐν περιπτώσει ἀποποιήσεως ὤφειλε τοκίζεσθαι πρὸς δεκαοκτὼ τοῖς ἑκατόν. Τοιοῦτος νόμος ἀναφέρεται παρὰ Δημοσθένει (κατὰ Νεαίρας 52)· «ὅς κελεύει, ἐὰν ἀποπέμπῃ τις τὴν γυναῖκα, ἀποδιδόναι τὴν προῖκα, ἐὰν δὲ μὴ, ἐπ' ἐννέα ὄβολοῖς τοκοφορεῖν». Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει μόνον τὸ ποσὸν τὸ ὑπολογισθὲν καὶ ἐκτιμηθὲν ὡς προῖξ ἠδύνατο ἀπαιτεῖσθαι παρὰ τοῦ ἀνδρός, οὐχὶ δὲ καὶ πάντα τὰ λοιπὰ δῶρα, ὡς φέρεται παρ' Ἰσαίῳ (Πυρ. κλ. 35)· «ἐὰν τις τι ἀτίμητον δῶ ἕνεκα τοῦ γάμου, ἐὰν ἀπολίπῃ ἢ γυνὴ τὸν ἄνδρα, ἢ ἐὰν ὁ ἀνὴρ ἐκπέμπῃ τὴν γυναῖκα, οὐκ ἔξεστι πράξασθαι τῷ δόντι, ὅ μὴ ἐν προικὶ τιμήσας ἔδωκεν». Εἶπομεν, ὅτι αἱ τοιαῦται τῆς προικὸς ὑποθήκαι ἦσαν ἀκίνητα κτήματα, οἰκίαι καὶ γήπεδα ἢ χωρία, ἐφ' ἃ καὶ ἐτίθεντα τὰ ὑποθηκικὰ γνωρίσματα, οἱ ὅροι· ἐπὶ δημεύσεων ἠδύνατο ἢ γυνὴ ἀπαιτεῖν τὴν προῖκα αὐτῆς. Ἡ δὲ ἔγκυρος κατοχὴ τῆς ὑποθήκης ἐγένετο οὐχὶ δι' ἰδίας τινὸς δίκης, ἀλλ' εὐθὺς ὁ δικαιοῦχος

έποίει έμβάτευσιν εις αύτήν μετά τήν επί τῷ διαλυθέντι γάμῳ άποποίησησιν τῆς άποδόσεως τῆς προικός. Κατά δέ τήν διάρκειαν τοῦ γάμου ήδύνατό τις πιστεῦσαι, ότι, έπειδή ὁ σύζυγος παρείχεν ύποθήκην περί τῆς προικός ἅμα έγγειρισθείσης αύτῷ και έπειδή ὁ λαμβάνων τήν ύποθήκην συνήθως ένέμετο τὰς προσόδους αύτῆς, και ένταῦθα οὐχι ὁ σύζυγος, άλλ' ὁ προικίζων συγγενής ελάμβανε τοὺς τόκους τῆς προικός· άλλ' ὁμοιωσ τοιαύτη ύπόθεσις καταδεικνύεται άνυπόστατος· διότι ὁ σύζυγος ελάμβανε τήν προίκα δι' αύτὸ τοῦτο, ίνα ἔχη τήν έπικαρπίαν αύτῆς ή λαμβάνη τοὺς τόκους αύτῆς, εάν αύτή μή ένεχειρίζετο αύτῷ· εάν λοιπὸν υπέβαλεν ύποθήκην υπέρ αύτῆς, κατ' άνάγκην ένέμετο τοὺς καρπούς αύτῆς και έπομένως ή προίξ έτοκοφόρει υπέρ αύτοῦ. Τοιοῦτοι δέ περί προικός ὀρισμοί ήσαν και ὁ κυριώτατος σκοπός και ή κυριωτάτη ύπόθεσις τοῦ γαμικοῦ συμβολαίου και διὰ τοιούτων ακριβολόγων προφυλάξεων και έγγυήσεων περιπεφραγμένους παριστᾶ ήμιν τοὺς γάμους ιδίως τῶν πλουσίων Δίων ὁ Χρυσόστομος (Ζ', 80), « πλήρεις προμνηστριῶν και εξετάσεων οὐσιῶν τε και γένους και προικῶν και ἔδνων και ύποσχέσεων και άπατῶν, ὁμολογιῶν τε και συγγραφῶν και τελευταίον πολλάκις έν αύτοῖς τοῖς γάμοις λοιδοριῶν και άπεχθειῶν ». "Άλλως δέ τὸ ἅπαξ συνομολογηθὲν γαμικὸν συμβόλαιον οὐδέν παρείχε δικαίωμα άγωγῆς πρὸς έκπλήρωσιν τοῦ γάμου, άλλά φαίνεται, ότι άνεγνώριζε τοιοῦτο πρὸς ισχὺν και κύρωσιν αύτοῦ· μόνον ή ληφθεῖσα ήδη προίξ ὤφειλε τοκίζεσθαι έν περιπτώσει ύποστροφῆς, ως παρὰ Δημοσθένει (κατά Ἄφοβ. Α, 17) αναφέρεται νόμος, κελεύων « τὸν μή γήμαντα τήν μνηστευθεῖσαν γυναῖκα ὀφείλειν τήν προίκα επ' έννέα ὄβολοις ».

§ 13. Ἄλλων άντιφέρνων δῶρων εκ μέρος τοῦ μνηστῆρος ή μελλονύμφου οὐδέν ίχνος εύρίσκομεν, ει και άρχαιότεροι έρανισται διατείνονται περί τοιούτων μετά μεγάλης βεβαιότητος, ότι δῆθεν ὁ μελλόγαμβρος προσέφερε τῇ μελλονύμφῃ εις πίστιν και ένέχυρον τοῦ ἔρωτος αύτοῦ δῶρον, καλούμενον ὄρραν. Ἄλλ' οὐδὲ δακτύλιοι ἄρραβῶνων οὐδ' ἅπαξ αναφαίνονται έν Ἑλλάδι, ως έν Ῥώμῃ. Και αύται δέ αι λέξεις ἄρρα (arra) και ἄρραβῶν

καὶ ἀρραβωνίζεῖν φαίνονται μὴ ἔχουσαι ἑλληνικὴν καταγωγὴν, ἀλλὰ μάλλον ἑβραϊκὴν. Τὰ μόνα γνωστὰ ἡμῖν δῶρα ἦσαν τὰ ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς προσφερόμενα τῇ νέᾳ αὐτοῦ συζύγῳ κατὰ τὴν τρίτην ἀπὸ τοῦ γάμου ἡμέραν, ἢ κατ' ἄλλους ὀρθότερον κατ' αὐτὴν τὴν ἐστίασιν τῶν γάμων, ὅτε κατὰ πρῶτον ὁ νυμφίος ἤξιούτο τῆς θέας τῆς νύμφης ἀποκεκαλυμμένης. Ταῦτα τὰ δῶρα ἐκαλοῦντο ἀττικῶς μὲν ἐπτήρια, ἑλληνικῶς δὲ ἀνακαλυπτήρια, ἀλλὰ καὶ προσφθεγκτήρια, καὶ πολλάκις ἐχρησίμευον ὡς τοιαῦτα ἰδίως καὶ ἐξωγραφημένα πῆλινα ἀγγεῖα. Ἀλλὰ περὶ τούτων ἔσται λόγος καὶ κατωτέρω.

§ 14. Ὡς δὲ ἡ ὄλως ἄπροικος γυνὴ ἰστερεῖτο παρρησίας καὶ ἠσθάνετο ἑαυτὴν ταπεινὴν ἐν τῷ συζυγικῷ οἴκῳ, οὕτω τοῦναντίον καὶ αἱ πολλὴν προῖκα ἐπαγόμεναι γυναῖκες κατὰ πρῶτον ἐν τῷ γάμῳ εἶχον ἀναλόγως τοῦ ἐκάστοτε πλοῦτου αὐτῶν καὶ μεγάλας ἀπαιτήσεις, ὑπάγουσαι εἰς ταπείνωσιν καὶ οἰονεὶ δουλείαν τοὺς ἀνδρας αὐτῶν· διὸ καὶ ὁ Πλάτων ἠθέλην ἀπαγορευσαί πᾶσαν προῖκα ἐκτὸς μικρᾶς ποσότητος περίπου πεντήκοντα δραχμῶν ἐσθῆτος χάριν, διότι «οὕτως ὕβρις ἦττων γυναίξϊ καὶ δουλεία ταπεινὴ καὶ ἀνελεύθερος διὰ χρήματα τοῖς γήμασι γίγνοιτο ἂν (Νομ. Ζ', σ. 774)· καὶ ὁ Ἀριστοτέλης συνείδε τὸ τοιοῦτο, παρατηρῶν, ὅτι ἐνίοτε ἄρχουσιν αἱ γυναῖκες, ἐπὶ κληροῖ οὔσαι, διὰ πλοῦτον καὶ δύναμιν, καθάπερ ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις ('Ηθ. Νικομ. Η', 10) καὶ Σόλων ὁ νομοθέτης κατὰ Πλούταρχον «οὐκ ἐβούλετο μισθοφόρον οὐδ' ὄνιον εἶναι τὸν γάμον»· διὸ καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐνομιζέτο καὶ ὑπὸ χρηματικὴν ἔποψιν κανὼν ὑπαγορευόμενος ὑπὸ τῆς φρονήσεως τὸ μὴ ζητεῖν γυναῖκα ἀνωτέραν τῆς καταστάσεως ἐκάστου. Γνωστὸν τὸ γνωμικὸν ἀπόφθεγμα «τὴν κατὰ σαυτὸν ἔλα», ἧτοι ἴσαις ὀμίλει, τὸ δοθὲν ὑπὸ τινος τῶν σοφῶν, κατὰ τινὰς μὲν ὑπὸ Σόλωνος, κατὰ τινὰς δὲ ὑπὸ Χείλωνος καὶ κατ' ἄλλους ὑπὸ Πιπταχοῦ ἀνδρὶ τινι συμβουλευομένῳ εἰ πλούσιον ἔλοιτο γάμον» (Διογ. Λαερτ. Α', 80). Διὸ καὶ διάφοροι ἠθικολόγοι συγγραφεῖς ταῦτο ποικιλοτρόπως συμβουλεύουσιν. Καὶ ὁ μὲν Πλούταρχος (Περὶ παιδ. ἀγ. 19) λέγει, ὅτι «ἐγγυᾶσθαι δεῖ τοῖς υἱοῖς γυναῖκας μῆτε εὐγενέστερας πολλῶ,

μήτε πλουσιωτέρας· τὸ γὰρ «τὴν κατὰ σαυτὴν ἔλα» σοφόν· ὡς οἱ γε μακρῶ κρείττους ἑαυτῶν λαμβάνοντες οὐ τῶν γυναικῶν ἄνδρες, τῶν δὲ προικῶν δεσφλοι λαμβάνουσι γιγνόμενοι» καὶ ἀλχοῦ (Ἑρωτ. 7) λέγει, ὅτι «χρυσαῖς, ὥσπερ ἐν Αἰθιοπία πέδαις δεδέσθαι βέλτιον, ἢ πλούτῳ γυναικός»· ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἄλλη συμβουλή, «γαμεῖν ἐκ τῶν ὁμοίων· ἐὰν γὰρ ἐκ τῶν κρείττωνων λάβῃς, δεσπότης κτήσῃ τοὺς συγγενέας». Καὶ ὁ Λισχύλος δὲ παρρησιάζει τὸν χορὸν (Προμ. Δεσμ. 890) ἐκφράζοντα τὴν αὐτὴν γνώμην· «ἡ σοφός, ἡ σοφός ἦν, ἕς πρῶτος ἐν γνώμα τόδ' ἐδάστασε καὶ γλώσσα διεμυθολόγησεν, ὡς τὸ κηδεῦσαι καθ' ἑαυτὸν ἀριστεύει μακρῶ, καὶ μήτε τῶν πλούτῳ διαθρυπτομένων, μήτε τῶν γέννα μεγαλυνομένων ὄντα χερνήταν ἐραστεῦσαι γάμων». Καὶ παρ' Ἀντιφάνει δὲ (Στοβ. ΟΒ', 9) λέγεται, «οὐκ ἔστιν οὐδὲν βαρύτερον τῶν φορτίων ὄντως γυναικός προίκα πολλὴν φερομένης»· καὶ παρὰ Μενάνδρῳ, «ὅστις γυναῖκα ἐπὶ κληρον ἐπιθυμεῖ λαβεῖν πλουτοῦσαν, ἤτοι μῆνιν ἐκτίνει θεῶν, ἢ βούλετ' ἀτυχεῖν, μακάριος καλούμενος» (Στοβ. ΟΒ', 11). Ἄριστα δὲ σταθμίζει τὸ πρᾶγμα καὶ συμβουλεύει περὶ τούτου ὁ Λάκων Πυθαγόρειος Καλλικρατίδας (Στοβ. ΠΕ, 18)· «γαμίσκονδα δὲ δεῖ γαμέν ποτὶ τὰν αὐτῷ τύχαν, ἵνα μήτε ὑπὲρ τὰν δύναμιν μήτε μήνονα τὰς δυνάμιος τὸν γάμον ἐπάγηται, ἀλλὰ ποτὶ λόγον τὰς ἰδίας δυνάμιος· οἱ μὲν γὰρ ὑπὲρ τὰν δύναμιν ἐπάγοντες στασιάζοντι διὰ τὰν ἀγεμονίαν· ἅ μὲν γὰρ τῷ πλούτῳ καὶ τῷ γένει καθυπερέχουσα τὰνδρὸς ἄρχειν προαιρεῖται, ὁ δὲ ἀνάξιον ἀγεῖται καὶ παρὰ φύσιν συγχωρὲν· οἱ δὲ μήνονα τὰς δυνάμιος· τὸ ἀξίωμα καὶ τὸ μέγεθος τῷ οἴκῳ συναιροῦντι· δεῖ δὲ τὸν μωσικὸν μιμεῖσθαι, ὅς, τὸν ἴδιον τόνον τὸς φωνᾶς ἐκμαθὼν, οὕτως πειρᾶται τὰν μέσαν καθιστάμεν, ὅπως καὶ ἐπὶ τὰ ὀξέα καὶ ἐπὶ τὰ βαρέα διαρκέσαι δύναται καὶ μήτε ῥήξη, μήτε ἀπολίπη τὰν τάσιν· οὕτως ὦν δεῖ καὶ γάμον συναρμόζεσθαι ποτὶ τὸν ἴδιον τόνον τὰς ψυχᾶς, ὅπως μὴ μόνον ἐν εὐτυχίᾳ συνεκτρέχειν ἀλλάλοις δυνατοῖ ὦντι· ποτὶ λόγον δὲ μναστευσάμενον τὸν γάμον δεῖ καὶ ἐπιτροπον καὶ κύριον καὶ ἐπιστάταν τὰς αὐτῷ γυναικὸς ἤμεν, ἐπιτροπον μὲν τῷ φροντίζειν τῶν ἐκείνας, κύριον δὲ τῷ ἄρχειν καὶ κυ-

οί μισόγαμοι ποιηταὶ ἐν τῇ ἀγανακτῆσει αὐτῶν κατεφέροντο κατὰ ταύτης τῆς δευτερογαμίας, εἰς ἣν ἀμφίβολον, εἰ ἀναφέρονται αἱ τοῦ Εὐβούλου καὶ Ἀριστοφάντος καὶ Μενάνδρου ἀραί, δυνάμεναι ἀναφέρεσθαι πιθανώτατα καὶ εἰς τοὺς μετὰ τὸν πρῶτον γήμαντα καὶ γευσάμενον τῶν δεινῶν τοῦ γάμου μιμηθέντας τὸ παράδειγμα αὐτοῦ. Οὕτως ὁ Εὐβουλος ('Αθην. ΙΓ', 8). «κακὸς κακῶς ἀπόλοιθ' ὁ γήμας δεύτερος θνητῶν· ὁ μὲν γάρ πρῶτος οὐδὲν ἠδίκει· οὐπω γὰρ εἰδὼς οὗτος, οἶον ἦν κακόν, ἐλάμβανεν γυναῖγ'· ὁ δ' ὕστερον λαβὼν εἰς προὔπτον εἰδὼς αὐτὸν ἐνέβαλεν κακόν». Γνωστὴ τοῦλάχιστον ἡ πρὸς τοὺς προγονοὺς δυσμένεια τῶν μητριῶν, ἣν ὁ Εὐριπίδης περιγράφει ἐν Αἰγεῖ· «πέφυκε γάρ πως παισὶ πολέμιος γυνὴ τοῖς πρόσθεν ἢ ζυγεῖσα δευτέρα πατρί», καὶ ἐν Φρίξῳ «ὡς οὐδὲν ὑγιὲς φασὶ μητριῶν φρονεῖν νέθοισι παισίν, ὧν φυλάξομαι ψόγον». Μόνος δὲ ὁ Χαρώνδας, δυσανασχετῶν διὰ τοὺς δευτέρους γάμους ἐπὶ παισίν ἐκ τοῦ πρώτου γάμου, «ἔθηκε πρόστιμον τοῖς ἐπαγομένοις μητριῶν κατὰ τῶν ἰδίων τέκνων τὸ μὴ γίνεσθαι συμβούλους τῇ πατρίδι, νομίζων τοὺς κακῶς περὶ τῶν ἰδίων τέκνων βουλευσαμένους καὶ συμβούλους κακοὺς ἔσεσθαι τῇ πατρίδι· ἔφη γὰρ τοὺς μὲν πρῶτον γήμαντας καὶ ἐπιτυχόντας δεῖν εὐημεροῦντας καταπαύειν, τοὺς δὲ ἀποτυχόντας τῷ γάμῳ καὶ πάλιν ἐν τοῖς αὐτοῖς ἀμαρτάνοντας ἄφρονας δεῖν ὑπολαμβάνεσθαι» (Διοδ. ΙΒ', 12-14) ἢ, τὸ μέγιστον, κατεδίκασεν ὡς ἐπίμεμπτον καὶ ἐπονείδιστον τὴν δευτερογαμίαν· «ὁ μητριῶν ἐπιγαμῶν μὴ εὐδοξείτω, ἀλλ' ὄνειδιζέσθω ὡς παραίτιος ὧν οικείας διαστάσεως» (Στοβ. ΜΔ', 40).— Ἡ συνήθεια ἰσοβίου χηρείας Ἑλληνίδων ἀνήκει μόνον εἰς πρωιμωτάτους χρόνους, ὅτε κατὰ Πausανίαν (Β, 21, 8) «καθειστήκει ταῖς γυναῖξιν ἐπ' ἀνδρὶ ἀποθανόντι χηρεύειν», ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπὸ ταύτης τῆς συνηθείας ἐξαιρέσις ἦν ἀρχαιστάτη, διότι ὡς πρώτη συνάψασα δευτέρους γάμους ἀναφέρεται ἡ τοῦ Περσέως θυγάτηρ Γοργοφόνη, καὶ ἐὰν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ὁ Εὐριπίδης (Τρωάδ. 669) ψέγη τὴν γυναῖκα, «ἦτις ἄνδρα τὸν πάρος καινοῖσι λέκτροις ἀποβαλοῦσ' ἄλλον φιλεῖ», τοῦτο οὐδαμῶς γενικευτέον. Ἐτι ἀπαντῶσιν ἡμῖν παραδείγματα ἀνδρῶν, οἱ ἐπέτρε-

πον καὶ παρεχώρουν τὰς γυναῖκας αὐτῶν ζῶντες ἔτι, ἢ ἐν περιπτώσει θανάτου, ὡς ἐν Σπάρτῃ, ἦν σύνηθες καὶ ἐνομιζέτο καλὸν τὸ ἐκδόσθαι τὴν γυναῖκα τινὶ τῶν φίλων, ἀφ' οὗ ἐγέννησέ τις ἐξ αὐτῆς ἰκανοὺς παῖδας· παραδείγματα δ' ἐν Ἀθήναις τοιαῦτα ἀναφέρονται τὸ τοῦ πατρὸς τοῦ Δημοσθένους, ὃς μέλλον τελευτᾶν κατέλιπε τῷ Ἀρόβῳ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ ἡξίου γήμασθαι αὐτὴν ἐπιδοὺς ὀγδοήκοντα μνᾶς, καὶ τὸ τοῦ Πασίωνος, ὃς πρὸ τῆς τελευτῆς αὐτοῦ διέθετο ὑπὲρ τοῦ Φορμίωνος τὴν γυναῖκα αὐτοῦ μετὰ τῆς ἐπιτροπείας τοῦ παιδός. Εἰ δὲ μὴ εὐρίσκωμεν συχνάκις ἔκφρασιν δευτέρου πατρὸς, ὃς δύναται καλεῖσθαι πατρῴος, πατριῶς ἢ ἐπιπάτωρ (παρ' ἡμῖν καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἤδη καταχρηστικῶς μητριῶς), τοῦτο οὐδαμῶς σημαίνει, ὅτι ἔλειπον καὶ μητέρες δευτερογαμοῦσαι. Σημειωτέον δέ, ὅτι αἱ τοιαῦται διὰ διαθήκης ὑπὲρ τινος ἀνδρὸς γινόμεναι καταλείψεις τῆς χηρευούσης γυναικὸς ὑπὸ τοῦ ἀποθνήσκοντος ἀνδρὸς ἐγίνοντο πρὸ πάντων ὑπὲρ τοῦ καταλειπομένου ἀνήλικος παιδὸς τῶν προτέρων γάμων, οὗ ὤφειλεν ἐπιτροπεύειν καὶ εἶναι κηδεμῶν ὁ εἰς δευτέρους γάμους συνεργόμενος ἀνὴρ· διὸ καὶ ἐν τῇ λέξει πατρῴος φαίνεται, ὅτι ὑπερίσχυσεν ἡ ἔννοια τοῦ κηδεμόνου. Ἐὰν λοιπὸν τοιαῦται παραχωρήσεις γυναικῶν ἐγίνοντο παρ' αὐτῶν τῶν ἀνδρῶν ζώντων ἔτι ἢ καὶ ἀποθνησκόντων, φαίνεται ὅτι καὶ οἱ κατὰ τῶν δευτέρων γάμων διευθυνόμενοι ψόγοι οὐδεμίαν εἶχον πρακτικὴν σημασίαν· ἀλλὰ καὶ τούτων τῶν μομφῶν αἱ σφοδρότεραι ἀνήκουσι μᾶλλον εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὅτε ὁ μὲν Ἀππουλήσιος ἀποκαλεῖ τὴν χήραν ἐλάχιστα ἐπιζητητέαν δυσοίωγον γυναῖκα καὶ ἀπαίσιον σύζυγον *), ἢ ὁ Κοϊντιλιανὸς γενικώτερον λέγει, ὅτι ὑπάρχει ἀναίδειά τις καὶ ἐν τῷ νυμφεύεσθαι **). Ἄλλως δὲ καὶ ἐν Ἑλλάδι κατεφέροντο κατὰ τῆς πραγματικῆς καταχρήσεως τῆς παλιγγαμίας οἱ ὀρθῶς φρονούντες (Πλουτάρ. Σολ. 20).

*) *Scævi omnis mulierem et infaufti conjugii minime appetendam.* De magia 92.

***) *Nubendi quoque esse aliquam impudicitiam* * Deel. 306.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΓΑΜΟΥΣ ΕΘΙΜΩΝ

§ 1. "Ότε δὲ πᾶσαι αἱ προηγούμεναι τοῦ γάμου πράξεις ἦσαν ἤδη τετελεσμέναι καὶ αἱ νομικαὶ σχέσεις τῶν εἰς γάμον συνεργομένων προσώπων κεκανονισμέναι καὶ γαμικόν τι συμβόλαιον ἦν ἐντελῶς ὄριμον πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτοῦ, τότε δὴ πάντως ἐπήρχετο ἰσχυροτάτη καὶ ἡ ἀνάγκη ὀρησκευτικῆς καθιερώσεως τοῦ γάμου· διότι καθ' ἑλληνικὰς ἰδέας τὰ ἐκ μὴ καθιερωθέντων ὀρησκευτικῶν γάμων τέκνα ἐνομίζοντο νόθα· διὸ καὶ ὁ Πλάτων (Νομ. Η, σ. 841 Δ) παραινεί μὴ σπείρειν ἄθυτα παλλακῶν σπέρματα καὶ νόθα, προσερχόμενα εἴ τις συγγίγνοιτό τινι πλήν ταῖς μετὰ θεῶν καὶ ἱερῶν γάμων ἐλθούσαις εἰς τὴν οἰκίαν· κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐξελαμβάνοντο καί-ως λαθραῖα τὰ ἐξ ἀδαδουχῆτων γάμων γενόμενα τέκνα. Ἱερεῖς ὁμοῦς ἢ ἱέρειαι διαφόρων θεῶν προστατῶν ἢ προστατίδων τοῦ γάμου φαίνεται ὅτι μόνον ἐν ἰδιαιτέrais τισὶ περιπτώσεσι καὶ οὐχὶ γενικῶς παρενέβαινον εἰς τὰς ἄλλας τοῦ γάμου τελετάς. Ἐν ᾧ παραμένει πασίγνωστον, ὅτι παρ' Ἑλλησιν οἱ γάμοι ἦσαν περιβεβλημένοι σπουδαῖόν τινα καὶ ἐπίσημον ὀρησκευτικὴν χαρακτῆρα καὶ πολλάκις ἐπεβεβαιουῦτο δι' ὄρκου παρὰ τοῖς βωμοῖς καὶ τοῖς τεμένεσι τῶν θεῶν, ὀλίγα μόνον παραδείγματα παρεμβάσεως ἱερέων εἰς ἑλληνικοὺς γάμους ἀναφέρονται ἡμῖν· οὕτως ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει, ὅτι ἡ ἱερεία τῆς Δήμητρος ἐφήρμοσε τοῖς συζευγνυμένοις τὸν πάτριον θεσμὸν

(Γαμ. παραγγ. σ. 138 B), και παρὰ Ζωναρᾶ (Λεξικ. σ. 77) μνημονεύεται, ὅτι ἐν Ἀθήναις ἡ Θέρεια τῆς Ἀθηνᾶς εἰσήρχετο πρὸς τοὺς νεογάμους φέρουσα τὴν ἱερὰν αἰγίδα. Ὅστε οὔτε εἰς τὸν ναὸν προσήρχετο τὸ ζευγὸς τῶν μελλονύμφων, οὔτ' ἐκεῖ ἐγένετο τελετὴ τις ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἢ συμβολικὴ τις ὑποδοχὴ, ὡς τινες τῶν νεωτέρων ὑπετόπασαν, ὑπὸ Βυζαντινῶν συγγραφέων παρασυρόμενοι· οὕτως εἰς τὸ Βυζαντινὸν μυθιστόρημα Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου στηρίζεται ἡ γνώμη τοῦ Ἀγγλοῦ St. John λέγοντος ὅτι «ἐρχόμενοι εἰς τὸν ναὸν ὁ νυμφίος καὶ ἡ νύμφη ἐτύγχανον ὑποδοχῆς ἐν τῇ πύλῃ ὑπὸ ἱερέως, ὃς ἀπήντα αὐτοῖς μετὰ μικροῦ κλάδου ἰτέας» *). Ἀλλὰ καὶ ἐν παντελεῖ σχεδὸν ἀπουσία ἱερέων καὶ ἱερειῶν τόσον σπουδαία πρὸς σύμπαντα τὸν βίον τῶν συζευγνυμένων προσώπων πρᾶξις ἐν Ἑλλάδι μάλιστα, ἐνθα πᾶσα πρᾶξις καὶ ἡ ἐλαχίστη ἐπεχειρεῖτο μόνον μετὰ τὴν ἐπίκλησιν τῆς Θείας ἀντιλήψεως, οὐδαμῶς ἠδύνατο γίνεσθαι ἄνευ θουσιῶν καὶ ἄλλων τελετῶν καὶ σχέσεων πρὸς τοὺς διαφόρους θεοὺς καὶ θεάς, ὧν ὑπὸ τὴν προστασίαν ἔταττε τὸν γάμον ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία. Ἡ σπουδαιότης τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν τοῦ γάμου ἦν ἡ θουσία, ἣν προτέφερον πᾶσι τοῖς γαμηλίοις ἦτοι τοῖς προστάταις τοῦ γάμου θεοῖς. Τὸ ὄνομα ταύτης τῆς θουσίας προτέλεια (γάμων) ἢ προγάμια δεικνύει ὅτι αὕτη ἡ θουσία ἐτελεῖτο πρὸ τοῦ γάμου, ὡς καὶ ῥητῶς πρὸ γάμου θουσία ὀνομάζεται ὑπὸ Πολυδεύκου (Γ', 38), ἀλλ' ἀμφίβολον, ἂν κατὰ τὴν ἀμέσως προηγουμένην τοῦ γάμου ἡμέραν· διότι παρ' Εὐριπίδῃ (Ἴφιγ. Αὐλ. 718) ἀορίστως λέγεται ὅτι ἀπλῶς πρὸ τοῦ γάμου ὁ Ἀγαμέμνων ἐμελλε σφάζειν τῇ θεᾷ τὰ προτέλεια τῆς παιδὸς καὶ θύσας τὰ θύματα, ἃ αὐτὸν ἐχρῆν θῆσαι τοῖς θεοῖς, τότε ἐμελλε δαίσειν τοὺς γάμους. Παρ' Ἀχιλλεῖ δμως τῷ Τατίῳ (B', 12) ἐννοητέα ἡμέρα τῆς θουσίας αὕτη ἢ τοῦ γάμου ἡμέρα· διότι μετὰ τὰς προηγηθείσας λέξεις, ὅτι ὁ πατὴρ ἔθουε τότε προτέλεια

*) (On reaching the temple, the bride and bridegroom were received at the door by a priest, who presented them with a small branch of ivy. B', σ. 16—Urb. καὶ Barthélemy V. A. σ. 611).

τῶν γάμων, ἔπεται περαιτέρω, ὅτι ἀρπάσαντος τοῦ ἀετοῦ τὸ
θῦμα, ἐπέσχον διὰ τοῦτο ἐκείνην τὴν ἡμέραν τοὺς γάμους. Ση-
μειωτέον δέ, ὅτι ἐξ ἀμφοτέρων τούτων τῶν χωρίων ἐξάγεται,
ὅτι ταύτην τὴν θυσίαν ἔθυσεν ὁ πατήρ. Ὡς γαμήλιοι δὲ θεότη-
τες, αἷς ἦν νενομισμένον προσφέρειν ταύτην τὴν θυσίαν ἢ καὶ
ἀπλῶς ἀπευθύειν δεήσεις ὑπὲρ εὐοδώσεως τοῦ γάμου καὶ εὐη-
μερίας τῶν εἰς γάμον συνερχομένων, ἀναφέρονται πέντε, Ζεὺς
τέλειος καὶ Ἥρα τελεία καὶ Ἀφροδίτη καὶ Πειθῶ, καὶ ἐπὶ
πᾶσιν ἡ Ἄρτεμις, ἣν αἱ γυναῖκες ἐπεκαλοῦντο κατὰ τὰς ὠδίνας
καὶ τὰς λοχείας· πρὸς δὲ τούτοις συναριθμητέαι καὶ αἱ Νύμ-
φαι, ὧν ἄνευ οὐδεὶς γάμος συνετελεῖτο, καὶ αἱ Μοῖραι καὶ ἡ
Γαῖα, ἐν Ἀθήναις δὲ μόναις καὶ οἱ Τριτοπάτορες, ἀνεμοὶ ἢ θεοὶ
θυρωροὶ καὶ φύλακες τῶν ἀνέμων, οἷς κατὰ Φανόδημον (Σουίδ.
ἐν λ.) μόναι οἱ Ἀθηναῖοι θύουσι καὶ εὐχονται ὑπὲρ γενέσεως
παίδων, ὅταν γαμεῖν μέλλωσιν. Ἡ κατ' ἐξοχὴν ὁμῶς προστά-
τις τῶν γάμων θεὰ ἦν ἡ Ἥρα, ἣτις μετὰ τοῦ Διὸς ἐκαλεῖτο καὶ
ιδίως τελεία, ὡς συζυγία θεὰ ἢ θεὰ τῶν συνοικεσίων, διότι ὁ
γάμος ἐκαλεῖτο τέλος καὶ οἱ γεγαμηκότες τέλειοι· ἡ αὐτὴ Ἥρα
ἐκαλεῖτο ἔτι δι' αὐτὸ τοῦτο καὶ ζυγία καὶ γαμοστόλος καὶ πρύ-
τανις τῶν γάμων. Τούτοις ιδίως τοῖς δυσὶ θεοῖς, Διὶ τελείῳ καὶ
Ἥρᾳ τελείᾳ, καὶ προέθουον ἅπαντες καὶ τῇ τελείᾳ Ἥρᾳ προὔτε-
λουν τὰς κόρας ἐν τοῖς προτελείοις. Ἐκ τοῦ ἀκολουθοῦ χωρίου
τοῦ Φωτίου (Λεξ. σ. 464) «προτελείαν ἡμέραν ὀνομάζουσιν,
ἐν ἣ εἰς τὴν ἀκρόπολιν τὴν γαμουμένην παρθένον ἄγουσιν οἱ γο-
νεῖς εἰς τὴν θεὸν καὶ θυσίαν ἐπίτελοῦσιν», ὁρμώμενοί τινες ἠθέ-
λησαν συγκαταλέξει μετὰ τούτων τῶν θεοτήτων καὶ τὴν Ἀθη-
ναῖαν, ἐπειδὴ, ἐνθα περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀκροπόλεως ὄντος τοῦ
λόγου ἀναφέρεται ἀπλῶς ἡ θεός, ἐννοεῖται ἡ Ἀθηναῖα· καὶ τῶ ὄντι
ταύτη ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν Ἀπατουρίας καὶ ἀλλαγῆς τῆς Ἑλλά-
δος, οἷον ἐν Τροίῳ, ἀνετίθεσαν αἱ παρθένοι πρὸ τοῦ γάμου τὴν
ζώνην αὐτῶν. Τινὲς δὲ καὶ ἐνταῦθα θεὰν ἐκλαμβάνουσι τὴν Ἄρ-
τεμιν, ἣς ὑπῆρχε ναὸς ἐν Ἀκροπόλει καὶ ἄλλοι ναοὶ ἐν Ἀθήναις
ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν Ἀρτέμιδος Εὐκλείας, ἣς γίνεται μνηεὶα καὶ
ἐν Βοιωτίᾳ καὶ Λοκρίδι προκειμένου περὶ τοῦ αὐτοῦ ἔθνους, περὶ

ἦς ὁ Πλούταρχος ('Αριστ. 20) λέγει· «τὴν Εὐκλείαν οἱ μὲν πολλοὶ καὶ καλοῦσι καὶ νομίζουσιν Ἄρτεμιν· ἔνιοι δὲ φασιν Ἑρακλέους μὲν θυγατέρα καὶ Μυρτοῦς γενέσθαι τῆς Μεινοίτιου μὲν θυγατρὸς, Πατρόκλου δὲ ἀδελφῆς· τελευτήσασαν δὲ παρθένον ἔχειν παρά τε Βοιωτοῖς καὶ Λοκροῖς τιμὰς· βωμὸς γὰρ αὐτῇ καὶ ἄγαλμα παρὰ πᾶσαν ἀγορὰν ἰδρυταὶ καὶ προθύουσιν» οἱ μελλόνυμφοι. Τῇ αὐτῇ Ἀρτέμιδι πρὸς τούτοις ἐκείροντο, ὡς ἀλλαχοῦ ἐβρέθη (Δοκιμ. Α'), καὶ τὰς κόμας αἱ παρθένοι πρὸ τῶν γάμων. Ἄλλ' ἡ θυσία ἢ προσφερομένη τῇ Ἀφροδίτῃ, περὶ ἧς ὁ Διόδωρος (Ε', 73) λέγει, ὅτι παρεδόθη αὐτῇ ἢ τῶν παρθένων ἡλικία, ἐν οἷς χρόνοις δεῖ ἐκδίδοσθαι αὐτάς, καὶ ἡ ἄλλη ἐπιμέλεια ἢ ἔτι καὶ νῦν ἐν τοῖς γάμοις γινομένη μετὰ θυσιῶν καὶ σπονδῶν, προσφερομένων τῇ θεᾷ ταύτῃ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, — φαίνεται μὴ ἀνήκουσα εἰς τὰ προτέλεια, ἀλλ' εἰκάζεται ἢ ὅτι ἐγένετο ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ τῶν γάμων, ἢ ὅτι ἦν μεταγενετέρα τῶν γάμων θυσία τῶν νεονύμφων. Ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ τόπους τινὰς ἐτελοῦντο τὰ προτέλεια καὶ ἄλλοις τισὶν ἐγχωρίοις θεοῖς, ὡς ἐν Ἀλιάρτῳ ταῖς Νύμφαις (Πλούταρχ. Ἐρωτ. 1).

§ 2. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ χρόνος τῆς συζεύξεως ἦν οὐχὶ ὅλως ἀδιάφορος. Δύο δέ τινα ἐτηροῦντο περὶ τούτου, ἢ κατάλληλος ἐκλογὴ τῶν ἡμερῶν τοῦ μηνὸς καὶ ἢ τῆς ἀρμοδιωτέρας ὥρας τοῦ ἔτους. Περὶ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀρμοδιωτέρας πρὸς τέλει τῶν γάμων ἡμέρας ὑπῆρχε διαφωνία παρὰ τοῖς ἀρχαίοις· ὁ μὲν Ἡσίοδος (Ἔργ. 800) ὀρίζει ὡς τοιαύτην τὴν τετάρτην ἡμέραν τοῦ μηνός· «πεφύλαξο δὲ θυμῷ τετράδ' ἀλεύασθαι φθίνοντός θ' ἰσταμένου τε ἄλγεια θυμοβορεῖν· μάλα τοι τετελεσμένον ἡμαρ' ἐν δὲ τετάρτῃ μηνός ἄγεσθ' εἰς οἶκον ἄκοιτιν»· ἀλλ' ἐν τούτοις μένει ἀμφίβολον, εἰ ἢ τετάρτη λογιστέα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ μηνός· γνωστὸν ὅμως ὅτι παρ' Ἑλλησιν ὁ μὴν ἤρχετο ἀπὸ τῆς νομηγίας ἢ νέας σελήνης, ἢ τοῦλάχιστον ἀπὸ τῆς πρώτης παρατηρήσεως τῆς νέας μῆνης· διὸ μετὰ τῆς κατ' Ἡσίοδον ἐκλογῆς τῆς τετάρτης ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ μηνός συμφωνεῖ καὶ τὸ ὑπὸ Πρόκλου (εἰς στ. 782) σημειούμενον· «διὸ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τὰς πρὸς σύνοδον ἡμέρας ἐξελέγοντο πρὸς γάμους· καὶ τὰ θεογά-

μια ἐτέλουν, τότε φυσικῶς εἶναι πρῶτον οἰόμενοι γάμον τῆς σελήνης οὐσης πρὸς ἡλίου σύνουδον». Ἄλλοι δὲ πάλιν ἀπένεμον τὴν προτίμησιν τῇ πλησιφαεῖ σελήνῃ· διὸ πρὸς τὴν ἐρώτησιν τῆς Κλυταιμνήστρας, ἐν τίνι ἡμέρᾳ τελοῦνται οἱ γάμοι τῆς θυγατρὸς Ἴφιγενείας, ὁ Ἄγαμέμνων ἀποκρίνεται παρ' Εὐριπίδῃ (Ἴφιγ. Αὐλ. 787), «ὅταν σελήνης εὐτυχῆς ἔλθῃ κύκλος»· τὸ δ' αὐτὸ ἔθος τηρεῖ καὶ ἡ ἀφελὴς τῶν θηρευτῶν οἰκογένεια παρὰ Δίωνι τῷ Χρυσοστόμῳ (Ζ', 70), οἱ προτίθενται ποιῆται τοὺς γάμους, «ἐπιλεξάμενοι ἀγαθὴν ἡμέραν, ὅταν μὴ μικρὸν ᾖ τὸ σελήνιον»· τὴν δ' αὐτὴν ἔνοιαν φαίνονται ἔχουσαι καὶ αἱ τοῦ Πινδάρου (Ἴσθμ. Ζ, 44) λέξεις· «ἐν διχομηνίδεσσιν δὲ ἐσπέραις ἐρατὸν λύσει κεν χαλινὸν ὑφ' ἥρωϊ παρθενίας». Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ἀγαθῶν πρὸς γάμον ἡμερῶν. Ἐκ δὲ τῶν ὥρῶν τοῦ ἔτους προϋτίμων πρὸς τοῦτο τὸν χειμῶνα καὶ τὰ πλεῖστα συνοικέσια τότε συνετελοῦντο· διὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδοκιμάζει ταύτην τὴν συνήθειαν, εὐρίσκων τοῦτον τὸν χρόνον καταλληλότατον καὶ παραινεῖ «τοῖς περὶ τὴν ὥραν χρόνοις χρῆσθαι, οἷς πολλοὶ γρῶνται καλῶς καὶ νῦν ὀρίσαντες χειμῶνος ποιεῖσθαι τὴν συναυλίαν ταύτην», καὶ ἐν Ἀθήναις ἰδίως κατὰ ἰδιαίτερον μῆνα, ἐπικληθέντα Γαμηλιῶνα, ἧ διότι κατ' ἐκεῖνον τὸν μῆνα ἐτελοῦντο οἱ γάμοι, ἧ, ὅπερ σχεδὸν εἰς ταῦτὸν ἀπολήγει, διότι οὗτος ἦν ἱερὸς μῆν τῆς γαμηλίου Ἴρας, κατὰ τὸν ἑβδομον μῆνα τοῦ ἀττικοῦ ἔτους πρῶτον τῶν χειμερινῶν μηνῶν καὶ συμπίπτοντα σχεδὸν πρὸς τὸν παρ' ἡμῖν Ἰανουάριον. Πάντως ὅμως οὔτε ἡ χειμερινὴ ὥρα, οὔτε ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἀγαθῆς ἢ αἰσίας τοῦ μηνὸς ἡμέρας, ἦσαν ὑποχρεωτικὰ ἐπὶ πάντων.— Ἐκτὸς τῶν προμνησθεισῶν θυσιῶν καὶ πρὸ τούτων ἔτι ἐγένετο ἄλλη συνήθης καὶ γενικὴ τελετὴ, ἡ τῆς ἀπολούσεως ἢ τὸ λουτρόν, ὃ κατ' αὐτὴν τοῦ γάμου τὴν ἡμέραν ἐλαμβάνετο ὑπὸ τε τοῦ γαμβροῦ καὶ τῆς νύμφης ἐκ τοῦ ὕδατος πηγῆς ἢ ποταμοῦ τοῦ ἐπισημοτέρου ἐν ἐκάστῳ τόπῳ, ὡς ἐν Ἀθήναις ἐλαμβάνετο τὸ νυμφικὸν λουτρόν, ἐκ τῆς ὠραιᾶς κρήνης Καλλιβρόης τῆς μετέπειτα κληθείσης Ἐννεακρούνου, περὶ ἧς σημειοῖ ὁ Θουκυδίδης (Β', 15)· «τῇ κρήνῃ τῇ νῦν μὲν τῶν τυράννων οὕτω σκευασάντων Ἐννεα-

κρούνῳ καλουμένη, τὸ δὲ πάλαι φανερῶν τῶν πηγῶν οὐσῶν Καλλιφόρῃ ὠνομασμένη, ἐκείνη τε ἐγγὺς οὖσα τὰ πλείστου ἀξία ἐχρῶντο καὶ νῦν ἔτι ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου πρό τε γαμικῶν καὶ ἐς ἄλλα τῶν ἱερῶν νομίζεται τῷ ὕδατι χρῆσθαι». Ἐν ἄλλοις δὲ τόποις ἐλαμβάνετο τὸ πρὸς τὸ νυμφικὸν λουτρὸν ὕδωρ οὐχὶ ἀπλῶς καὶ ὁπόθεν τύχοι, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐκασταχοῦ τὴν προτίμησιν ἐχούσης κρήνης ἢ πηγῆς ποταμίου ὕδατος, ὡς ἐν Θήβαις ἐλαμβάνετο ἐκ τοῦ ποταμοῦ Ἰσμηνοῦ· διὸ περὶ γάμου λαθραίως καὶ ἄνευ τῶν συνήθων τελετῶν τελεσθέντος λέγεται παρ' Εὐριπίδῃ (Φοίν. 347) «ἀνυμέναία δ' Ἰσμηνὸς ἐκηδεύθη λουτροφόρου χλιδαῶς», καὶ ἐν γένει σημειοῦται, ὅτι «ἦν ἔθος τοῖς παλαιοῖς, ὅτε ἐγήμε τις, ἐπὶ τοῖς ἐγγχωρίοις ποταμοῖς ἀπολούεσθαι»· ἀπηρτεῖτο δὲ πρὸς τοῦτο πάντως ζῶν ὕδωρ πηγαῖον ἢ ποτάμιον διὰ τὴν συμβολικὴν αὐτοῦ σημασίαν, ὡς ὁ σχολιαστὴς σημειοῖ· «εἰώθασι γὰρ οἱ παλαιοὶ ἀπολούεσθαι ἐπὶ τοῖς ἐγγχωρίοις ποταμοῖς καὶ περιβραίνεσθαι, λαμβάνοντες ὕδωρ τῶν ποταμῶν καὶ πηγῶν, συμβολικῶς παιδοποιίαν εὐχόμενοι, ἐπεὶ ζωοποιὸν τὸ ὕδωρ καὶ γόνιμον». Τὴν κατὰ τοὺς γάμους χρῆσιν ποταμίων λουτρῶν ὡς γενικωτέραν καὶ ἐκτὸς τῆς ἰδίως Ἑλλάδος ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν μονθάνομεν καὶ ἐκ τῶν λεγομένων ἐν τῇ τῷ Αἰσχίνῃ ἀποδιδομένη δεκάτῃ ἐπιστολῇ, ὅτι δηλαδὴ «νενομίσται ἐν τῇ Τρωάδι γῆ τὰς γαμουμένας παρθένους ἐπὶ τὸν Σκάμανδρον ἔρχεσθαι καὶ λουσαμένας ἀπ' αὐτοῦ τὸ ἔπος τοῦτο ὡσπερ ἱερὸν τι ἐπιλέγειν, «λάβε μου, Σκάμανδρε, τὴν παρθενίαν». Τὰ αὐτὰ ἐποίουν καὶ ἐν Μαγνησίᾳ, ἐρχόμεναι πρὸς τὸν Μαϊάνδρον.

§ 3. Οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ σημειοῦσιν, ὅτι ταῦτα τὰ λουτρὰ ἐφέροντο ἐκ τῶν πηγῶν ἢ τῶν ποταμῶν ὑπὸ παιδὸς τῶν πλησιεστάτων συγγενῶν τοῦ γαμβροῦ ἢ τῆς νύμφης, ὃς διὰ τοῦτο ὠνομάζετο λουτροφόρος. Τοῦτο ἀναφέρει ἐν ἐκτάσει ὁ Ἀρποκρατίων (ἐν λέξει λουτροφόρος)· «ἔθος ἦν τοῖς γαμοῦσι λουτρὰ μεταπέμπεσθαι κατὰ τὴν τοῦ γάμου ἡμέραν· ἐπιεμπον δ' ἐπὶ ταῦτα τὸν ἐγγυτάτω γένους παῖδα ἄρρενα καὶ αὐτοὶ ἐλουτροφόρου· ἔθος δὲ ἦν καὶ τοῖς ἀγάμοις ἀποθανοῦσι λουτροφόραν ἐπὶ τὸ μνήμα ἐφίστασθαι· τοῦτο δὲ ἦν καὶς ὑδρίαν ἔχων· λέγει περὶ τούτων